

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

На правах рукопису

МИРОНІК
Ольга Миколаївна

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО МОВНОГО ЕТИКЕТУ
/засоби вираження ввічливості/

Спеціальність 10.02.02 - українська мова

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата філологічних наук

Київ - 1993

811 161 2

АВ27.835

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00608476 (V)

Робота виконана в Інституті української мови

Науковий керівник - член-кореспондент

професор Німчук В.В.

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук,

професор Тоцька Н.І.

кандидат філологічних наук,

старший науковий співробітник

Чепіга І.П.

Провідна організація - Київський педагогічний інститут

імені М.П.Драгоманова

Захист відбудеться 12 жовтня 1993 року о 15 годині на засіданні спеціалізованої ради по захисту докторських дисертацій Д 016.28.01 при Інституті мовознавства імені О.О.Потебні АН України /252001, Київ-1, вул.Грушевського,4/.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту мовознавства імені О.О.Потебні АН України.

Автореферат розіслано " " вересня 1993 р.

Учений секретар
спеціалізованої ради
доктор філологічних наук

Н.Г.Сзерова

Здобуття українською мовою статусу державної і вихід нашої країни на міжнародну арену вимагають поглибленого вивчення нашого мовного етикету та знання відповідних норм етносів світу. Мовний етикет – це своєрідне культурне обличчя кожної нації, тому дослідження його проблем не може залишатися поза увагою науковців.

Проблеми українського мовного етикету стали об'єктом зацікавлення лінгвістів починаючи з кінця ХІХ ст. Його, зокрема, досліджували О.О.Потебня, І.І.Коровицький, В.І.Сімович. Деяким питанням нашого мовного етикету присвятили розвідки сучасні вчені, в тому числі О.Т.Захарків, Т.І.Панько, Л.М.Полюга та інші. Функціонування формул українського мовного етикету в плані синхронії дослідила В.М.Литовченко в кандидатській дисертації "Структури мовного етикету в сучасній українській мові". Активно розроблялась тема мовного етикету інших слов'янських /Н.І.Формановська, А.О.Акишана, В.Г.Костомаров, А.Домбровська, Є.Томічек, К.Цанков, М.Іванова та ін./ і неслов'янських /Ф.Папп, Ж.Лендєл, К.Фордервільбеке, П.Браун, С.Левінсон, В.М.Алпатов, В.П.Пономаренко та ін./ мов.

Актуальність теми зумовлена тим, що в нинішню добу національного відродження особливої ваги набуває знання історії рідної культури, важливою складовою частиною якої є мовний етикет. У суспільстві існує необхідність виробити рекомендації щодо збереження й стабілізації традиційних мовно-етикетних елементів.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше в нашій лінгвістиці досліджується український мовний етикет у діахронії, зокрема з'ясовується історія такого важливого фрагменту цієї теми, як засоби вираження ввічливості.

Мета дослідження – опрацювання деяких теоретичних проблем мовного етикету, вивчення формування й розвитку засобів вираження ввічливості української мови від найдавніших часів до наших днів у рамках кількох хронологічних зрізів, з'ясування мовно-етикетних проблем сучасності й визначення можливих способів їх розв'язання.

Теоретичне значення праці полягає у визначенні шляхів набуття етикетних функцій конкретними граматичними формами й лексемами.

Практичне значення. Результати роботи можуть бути використані в історичній лексикографії, при написанні синтетичних праць з історичної граматики та лексикології української мови, при вивченні української мови як іноземної. Дасться практичні рекомендації щодо сучасного мовного етикету, які сприятимуть поглибленню культури мовлення.

Як основні методи дослідження використано порівняльно-історичний та описовий, частково - лінгво-географічний.

Матеріал дослідження. Обстежено пам'ятки української мови XI-XV ст.ст. різних жанрів та стилів, зокрема, документи, надруковані в серійних виданнях "Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею", "Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею по разбору древних актов", "Пам'ятки української мови", "Бібліотека української літератури", збірки українських грамот XIV і XV ст.ст. тощо. Зроблено близько 30 тисяч екоцерпцій із давніх і сучасних текстів. Використано також історичні словники, діалектні записи, матеріали Лексичної картотеки Інституту української мови АНУ, історичні матеріали Відділу української мови Інституту українознавства у Львові.

Апробація роботи. З доповіддю про проблеми мовного етикету автор виступала на конференції молодих учених Інституту мовознавства імені О.О.Потебні АНУ. Дисертацію обговорено на спільному засіданні двох Відділів Інституту української мови АНУ: Відділу лексикології та лексикографії та Відділу історії української мови. З теми дисертації надруковано 5 робіт. Список публікацій подано в кінці автореферату.

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, словничка гоноративів, списків джерел і літератури.

На захист виносяться такі положення:

1. Мовний етикет - категорія соціолінгвістична. Суспільні умови міжособистісних відносин були тим визначальним чинником, що сприяв наданню етикетних функцій певним граматичним та лексичним елементам.

2. Ситуація звертання як одна з найчастіш повторюваних стандартних ситуацій, де реалізується принцип увічливості, вимагає великої кількості етикетних мовних засобів, вивчення яких становить значний інтерес і в лінгвістичному, і в соціокультурному планах.

3. Граматичні засоби вираження ввічливості сформувалися в староукраїнський період розвитку нашої мови.

4. У системі лексичних засобів вираження ввічливості розвиток ішов від вживання номенів спорідненості та соціального статусу.

су до використання у функції звертання спеціальних лексем гоно-
рифічної семантики.

5. Наші засоби вираження ввічливості багаті й різноманітні,
а український мовний етикет упродовж усієї історії органічно впи-
сується в європейську культуру спілкування.

Основний зміст роботи

У "Вступі" обґрунтовано вибір об'єкту дослідження, актуаль-
ність вивчення мовного етикету в історичному аспекті, стисло
викладено стан дослідження засобів вираження ввічливості в укра-
їнській і зарубіжній лінгвістиці, визначено джерельну базу сту-
дій над українським мовним етикетом тощо. У "Вступі" також за-
значено, що в своїй монографії ми використовуємо усталений в
українській лінгвістиці термін мовний етикет, хоч у спеціальній
літературі зрідка зустрічається й термін мовленнєвий етикет, що
відповідає російському речевої етикет, вживаному з 60-х років
XX ст.

Перший розділ дисертації - "Проблеми мовного етикету" -
присвячено деяким загальним теоретичним проблемам цієї галузі
культури мови. В ньому наголошено, що багаторазова повторюваність
етикетних ситуацій - п р и в і т а н н я, з в е р т а н н я, р е
к о м е н д у в а н н я, з н а й о м с т в а, з а п р о ш е н н я,
п о д я к и, к о м п л і м е н т у, п р о щ а н н я - сприяла то-
му, що до кожної з них виробились відповідні мовні стереотипи,
які використовуються для маніфестації соціальних стосунків. Та-
ким чином усталився мовний етикет. Нині фахівці мовний етикет
визначають "як систему стійких формул спілкування, рекомендова-
них суспільством для встановлення мовленнєвого контакту співроз-
мовників, підтримання спілкування у вибраній тональності відповід-
но до їх соціальних ролей і рольових позицій відносно один одного
в офіційних і неофіційних обставинах"¹. Мовний етикет становить,
таким чином, функціонально-семантичне поле ввічливо-доброзичли-
вих одиниць мовного спілкування в різних етикетних ситуаціях.
Щодо проблеми співвідношення етикету і мовного етикету, то без-

¹ Формановская Н.И. Речевої етикет // Лінгвістический енцикло-
педический словарь. - М., 1990. - С.413.

сумнівним є те, що мовний етикет пов'язаний із семіотичним і соціальним поняттям етикету. Сам етикет дослідники відносять до вторинних моделюючих систем, котрі надбудовуються над первинною моделюючою системою - мовою¹. Виходячи з факту, що такий універсальний засіб, як мова, є основою комунікаційних систем будь-якого виду, будемо вважати етикет окремою цілісною системою, а всі вербальні засоби /мовний етикет/ - підсистемою етикету. Рамки кандидатської дисертації змушують нас обмежитися дослідженням історії одного складника цієї підсистеми - засобів вираження ввічливості /в основному при звертанні/.

Дотримуючись етикету, людина реалізує важливий принцип спілкування - ввічливість: шанобливе ставлення один до одного, дотримання почуття такту, коректності, міри. Мовний етикет реалізується переважно в усному мовленні. На письмі закріплюються відповідні стереотипи ввічливості, що їх дослідники називають по-різному: "стилістичні формули" /М.К.Гудзій, С.К.Богуславський/, "стилістичні трафарети" /Д.С.Лихачов, С.К.Богуславський/, "стійкі формули" /І.П.Єрьомін/, "стереотипні формули" /В.Мансикка/, "стилістичні шаблони" /Б.О.Ларін/, "традиційні формули" /О.В.Творогов/. Ми користуємося терміном "формула мовного етикету" /ФМЕ/, під яким розуміємо стійкий, компактний, постійно відтворюваний у конкретній етикетній ситуації, історично сформований мовний вираз. Важливим чинником, що сприяв формуванню та збереженню етикетних мовних засобів, була естетична традиція. Адресант послання, прагнучи вплинути на почуття адресата, звертаючись до нього, повинен був ретельно добирати гарні слова та вирази. З огляду на це в роботі аналізуються такі старовинні українські пам'ятки, як "Книга глаголемаея листовня" /XVII-XVIII ст.ст./ та "Полѣтика свѣцкая" /Львів, 1790 р./. У них увага зверталася перш за все на зовнішній, естетичний бік етикету та мовного етикету. Чіткої системи термінів з досліджуваної галузі мовного етикету досі не вироблено. У зв'язку з цим існує необхідність введення в нашу лінгвістику термінів гонорифічний, гонорифікація. /Пор. рос. гонорифический, англ. honorific. Термін honorific вперше використав англійський мовознавець Чемберлен Вейзіл Холл/. В українській науковій літературі зустрічається також термін

¹ Байбурин А.К., Топорков А.Л. У истоков этикета. - Л., 1990. - С.8.

ГОНОРЯТИВИЙ.

На позначення окремого засобу /лексико-граматичного або лексичного/ вираження ввічливості вживаємо термін ГОНОРЯТИВ.

Категорія особи є основним поняттям при вивченні граматичних засобів вираження ввічливості. Вона є ядром семантичної категорії персональності, яка показує співвідношення учасників позначеної ситуації та учасників ситуації мовлення, насамперед мовця. На основі цієї семантичної категорії будується і функціонально-семантичне поле /ФСП/ персональності, яке розглядається разом із засобами її вираження в тій чи іншій мові¹. Персональність як ФСП являє собою угруповання різнорівневих /морфологічних, синтаксичних, лексичних, а також - комбінованих - лексико-граматичних/ засобів певної мови, які служать для вираження різних варіантів ставлення до особи. Характерною ознакою ФСП персональності є об'єднання і взаємодія в центрі поля граматичної категорії особи дієслова і займенника, що виконують власне семантичну дійствичну функцію співвіднесення учасників з позначеної ситуації з учасниками мовленнєвого акту².

При звертанні актуалізуються відмінності у вживанні займенника 2-ї особи однини ти і займенника 2-ї особи множини ввічливого Ви, тобто відбувається "пересічення семантичної категорії персональності з прагматичною категорією ввічливості"³. Як зазначають дослідники, саме середовище - прагматичні умови міжособистісних відносин-надало займенникам 2-ї особи множини у французькій мові, третьої особи - в німецькій та іспанській гонорифічного значення⁴.

У другому розділі дисертації - "Історія граматичних засобів вираження ввічливості в українській мові" - простежується розвиток цих засобів у нашій мові. У системі українського мовного етикету до граматичних засобів вираження ввічливості належать:

1/ займенник 1-ї ос.мн. ми - величальне ми, авторське ми - як опозиція до займенника 1-ї ос.одн. я;

¹ Бондарко А.В. Семантика лица // Теория функциональной грамматики: Персональность. Залоговость. - Спб., 1991. - С.5.

² Там же. - С.7.

³ Там же. - С.38.

⁴ Арнольд И.В. Современные лингвистические теории взаимодействия системы и среды // Вопр. языкознания. - 1991. - № 3. - С.121.

2/ займенник 2-ї ос.мн. **вѣ** як опозиція до займенника 2-ї ос.одн.**ти**;

3/ займенник 3-ї ос.мн. **вони** як опозиція до займенника 3-ї ос.одн. **він, вона** і залежні від них дієслівні форми.

Один із перших випадків уживання величального **ми** на українському ґрунті фіксує дарча грамота князя Олександра Коріатовича Смотрицькому монастиреві від 1375 р.: **Мы** княз(з)/ литовський. княз(з) олеѣандро. корѣатовичь. .. чинимъ. свѣдочно своимъ. листомъ /Р I 20/. Ця форма у XV-XVI ст.ст. досить широко вживали особи високого соціального статусу: **Мы** Болеславъ, инако Швитриггайло, .. князь Черниговскій и иныхъ /1424 АЗР I 45/; **Мы** смиренный Мелентий Христовичъ, нареченный епископъ Володимерскій и архимандритъ Киевскій Печерскій, ознаймую симъ моимъ листомъ /1580 Арх.КЗР I/I 131/.

Величальне **ми** в XVI-XVII ст.ст. перетворюється на канцелярський штамп: Що **ми**, полковник, видячи тие лѣси на потребу мѣскую будучие потреби, казалисмо грошми мѣскими, ратними, заплатити /1699 Ап 147/. У цей час займенник **ми** часто опускається, першу особу множини ідентифікує закінчення дієслівної форми: до відомости **доносим** кождому. Протягом усієї історії поряд з величальним **ми** вживався можновладними особами і займенник **я** /варіанти -**язь** /яз/, **азь**/: **я** князь Федоръ Лвовичъ Новосильскій і Одоевскій биль есми чоломъ /1442 АЗР I 55/; **я** Миколай Рокицкий, коморникъ его королевское милости /1585 Арх.КЗР I/I 200/; **яз**, Семс(н) Ми(н)/ко(в)ски(и), а **я**, Василе(и) Сс(с)ни(ц)ки(и) во(з)ние сисра(л)ные воєво(ц)ства Кис(в)ского /1606 ДМВН 49/.

У художніх та наукових текстах автори на позначення своїх дій здавна використовувуть займенник 1-ї ос.мн., так зване авторське **ми**. Наш слав'янський літописець Нестор у перших рядках "Повісті временних літ" пише: Се начнемъ повѣсть сию /ПВЛ 1/. Традиція авторського **ми** не переривалась: Обаче убо **ми**, многими указани о семь створивше повѣсть, зде да оставим слово /КПІ 78/. Авторське **ми** досить часто зустрічається у роботах сучасних учених: Давньоруську лексику, на основі якої сформувалися системи трьох сучасних східнослов'янських мов, **ми** прагнули охопити найбільш повно /В.Німчук/.

Досліджуючи опозицію в системі 2-ї особи, ми зосереджували увагу перш за все на таких моментах: **я**/ як звертається один до одного

особи високого соціального статусу?; як до них звертаються особи нижчого соціального статусу?; 2/ яка форма звертань панує в родині, зокрема, як звертаються діти до батьків?; 3/ як звертається автор свого твору до читача, уявного співрозмовника?

Найдавніші слов'янські тексти свідчать про те, що особи високого соціального статусу /князі, патріархи/ розмовляють між собою на "ти": и поучи ю [Ольгу] патрархъ ѿ вѣрѣ. [и] ре(ч) си блг(с) на ты в [жена(х)] Руски(х)..[и] поклонившиа патрарху гл҃ши. мѣтвами (ж) твоими вл҃ко. да схранена буду ѿ(т) сѣти неприязн(ь)ны /ЛВЛ 61/; посем же Натвазѣ прислаша. послы свою к Володимирови. тако рекоуче. г(с)не княже Володимере приѣхали есма к тобѣ /ЛВВ 879/. Особи нижчого соціального статусу звертаються до осіб високого соціального статусу також на "ти". У Київському літописі під 1147 р. згадується муж Коснятко, який прислав своєму князю Святославу таке попередження: княже доумаютъ [Давидовичі] ѿ тобѣ хотятъ мати /ЛК 328/.

Первісною формою звертання дітей до батьків було, звичайно, звертання на "ти": и приѣха к нему [Данилові] сн҃т Левъ. ѿдинъ и ре смоу яко никого с тобою нѣсть. азъ не ѣдоу с тобою /ЛВВ 832/; Таке сь смиреніємь блаженній Феодосіє отвічаваше к ней глаголя. "Послушай, о мати, молю ти ся, .. А еже о дѣлѣ моемь, послушай. .." /КПШ 26/. Звертання дітей до батьків на "ти" засвідчують і пізніші пам'ятки, наприклад, "Розмова" /ХУІ ст./. Досить часто трапляється звертання до батьків на "ти" у творах Т.Шевченка: "Мамо! Мамо! Що ти робиш?"; "Добривдень же, тату, в хату! На твоім порозу Благослови моїх діток в далеку дорогу". Таку форму звертання зустрічаємо і в творах сучасних поетів: "Я попрошу тебе мамо: у путь нележку Благослови мене хлібом на добрім віку" /М.Ткач/; "А ми з тобою, батьку, Та й не наговорились" /Л.Татаренко/.

Традиція звертання до читача або уявного співрозмовника на "ти" також бере свій початок у сивій давнині. Не оправдані неправдьянаого аште и друогъ ти єсть /Изб.1076 203/; читѣ(л)нику ласкавий.. Если тобѣ не пристоятъ цалуу в(ь) памети мѣти научисе того шо найбарзей тобѣ в(ь) уживано буде(т) /Розм.4/; Паматай, читѣлнику, правовѣрний /Гал. 372/. Сучасний стиль дозволяє вживання обох форм звертання на "ти" і на "ви". Ласкавий

читачу мій, розкажу тобі казку /В.Винниченко/; І ми сподіваємося познайомитися з ними /фірмами/ ближче, а разом й вас познайомити, наш найвірніший читачу /НК, 3 грудня 1992. - С.3/.

Менш глибоку історію має звертання на "ви". На історію трансформації ви множинного у Ви ввічливе у вітчизняному мовознавстві вперше звернув увагу О.О.Потебни. Учений підкреслював, що для українців "правилом є звертання не тільки до батьків, але й до старших братів і сестер на "ви", в третій особі вони, в обох випадках з формою дієслова у множині і прикметника в присудку. .. Ви до старших братів і сестер /не каучи вже про батьків/ до недавнього часу було правилом у панських і попівських, ймовірно і в міщанських сім'ях Малоросії, до того ж у цьому відношенні навряд чи ці сім'ї різьче відрізнялись від козацьких і селянських"¹.

Прийнято вважати, що ввічливе Ви як опозиція до займенника 2-ї особи однини ти виникла під впливом протиставлення у сфері 1-ї особи - ми можновладних осіб і займенника 1-ї особи однини латинське vos "ви" спершу було фактичним звертанням до двох імператорів Римської імперії, які правили одночасно, і відповідно на їхнє vos "ми", що вони вживали від імені двох осіб². Латинську модель звертання успадкувала французька мова, в якій vous "ви" стали вживати не тільки до правителів, а як знак поваги до всіх осіб³. Французький король уже в першій половині XIII століття до всіх звертався на "ви". У цей же час ввічливе Ви під впливом французької мови з'явилось і в англійців. Очевидно, через німецьке або західнослов'янське посередництво гоноративний засіб "викання" засвоїли й українці. У російській мові ця форма звертання поширилась у спілкуванні представників вищих дворянських кіл у XVII ст. Цьому сприяли "зв'язки з поляками і вплив українських діячів культури"⁴.

¹ Потебня А.А. Значение множественного числа в русском языке // Филологические записки. Вып.2. - Воронеж, 1887. - С.5.

² Porov P. On the origin of Russian vy as a form of polite address //Slavic and East European Journal.- 1985. - Vol.29. N 3.- P.331.

³ Майтинская К.Е. Местоимения в языках разных систем.-М.,1969.-С.156 .

⁴ Федорова М.В. Лексико-грамматические очерки по истории русских местоимений. - Воронеж, 1965. - С.57.

Трансформація Ви множинного у Ви ввічливе й заміна цією формою звертання на "ти" засвідчується на східнослов'янському ґрунті з кінця ХІУ ст. Найраніше вживання ввічливого Ви стосовно однієї особи зафіксовано в діловому письменстві: Слово такта-мишво къ коралеви польскому відомо дасмъ нашму бра(т) ажъ есмь сѣлъ на столѣ великого цѣтва Коли есмь первос сѣлъ на црьскомъ столѣ тогда есмь послалъ былъ к вамъ асана и котлубугу вамъ гати вѣдание и наши посла наши ра(с) под городомъ под троки стоачи /1392-1393/.¹ Приблизно в цей же час фіксується і присвійний займенник вашъ у значенні "шанобливий, вказує на те, що належить або стосується однієї особи"². Тексти ХУ-ХУІ ст.ст. показують нам часті випадки звертання на "ти". Соціальний статус особи був найголовнішим критерієм при виборі ти/Ви форм звертання і тим екстралінгвістичним фактором, який сприяв послідовному вживанню ввічливого Ви при звертанні до високопоставлених світських і духовних осіб.

Матеріали приватного листування першої половини ХУІІІ ст. дають підстави для висновків про те, що в епістолярному стилі звертання на "ви" до батьків, до інших членів родини було вже нормою. В сучасній українській літературній мові ХІХ-ХХ ст.ст. звертання на "ви" є ознакою нейтрально-ввічливого стилю, найпоширенішим способом звертання.

У багатьох українських діалектах, а під їх впливом і в розмовній літературній мові, для вираження ввічливості використовується 3-я ос.мн. - займенник вони /они/ і /або/ відповідна форма дієслова замість 3-ї ос.одн.: вони добрі /про бабусь/, нехай тато скажуть, мама просили і под. Цей мовно-етикетний засіб вживається тоді, коли говорять про відсутню особу, але в деяких говорах може вживатися у прямому звертанні.

Атлас української мови показує, що конструкції типу мати казали, батько приїхали є панівними у видністриянських, подільських та частині закарпатських говорів.³ Архівні матеріали першого тому АУМа /зберігаються у Відділі діалектології Інституту

¹ Словник староукраїнської мови ХІІІ-ХУ ст. - Т.І. - К., 1977. - С.241.

² Там же. - С.156.

³ АУМа. - Т.ІІ, карта № 270.

української мови АНУ/ засвідчують, що на Поліссі, середній Наддніпрянщині та суміжних з ними ареалах, увічлива форма батько приїхали, мати казали вживається часто паралельно з формами однини: батько приїхав, мати казала. Великий ареал поширення ввічливої форми батько приїхали, мати казали служить доказом на користь того, що ця форма питомо властива українській мові.

В інших індосвропейських мовах вживання 3-ї ос.мн. *Sie* як звертання до 2-ї ос.од. у функції Ви характерне для німецької мови. В українській мові нормою є звертання до другої особи за допомогою займенника Ви, а займенник вони вживається, як правило, коли говорять про третю /відсутню/ особу. Фіксацій ввічливого вони, раніших від XIX ст., в обстежених текстах не виявлено. У XIX ст. такий засіб вираження ввічливості був досить поширений: Омалько подивився просто на офіцера і спокійно сказав: - Е, ви мого хрещеного батька не подужасте: вони здорові /О.Пчілка/; Мати кажуть, що Ярина вже дівка, то їй випадає йти на музики, а я ще мала /Л.Українка/.

У наш час 3-я ос.мн. вживається, як і раніше, в мові про батьків, про старших людей, про осіб високого соціального статусу.

Треба зазначити, що з плином часу етикетні засоби для вираження ввічливості спрощуються. Прикрим явищем є поширення в наш час звертання дітей до батьків на "ти". У розмовах про третю особу поза очі уже рідко говориться "вони".

У другому розділі розглядаються також засоби вираження ввічливості у мовах споріднених і неспоріднених з українською. На їх фоні українська особова система при звертанні до другої особи однини має адекватний багатьом європейським мовам засіб - використання займенника 2-ї ос.мн. ви.

У третьому розділі дисертації - "Історія лексичних засобів вираження ввічливості в українській мові" - простежується розвиток названих засобів у рамках кількох хронологічних зрізів. Лексичні виражальні засоби реалізуються при звертанні, коли називають кого-небудь певним чином. Звертання в українській та деяких інших слов'янських мовах /наприклад, у чеській, болгарській, польській/ виражається за допомогою форми кличного відмінка з особливою кличною інтонацією. Особливим змістом звертання є

поняття про адресата мовлення, тобто поняття про конкретну особу, виражене певними лексичними одиницями¹. Ці поняття змінюються залежно від конкретного соціокультурного середовища і, врешті, визначаються суспільно-політичним ладом, який панує у даний час. Зміна суспільно-політичних умов веде до змін і в структурі системи звертань.

Основним засобом звертання як комунікативного акту є певне слово або словосполучення, котре прийнято називати "меліоратив", "вокатив" /М.М.Копыленко/ Є.В.Балашова використовує термін "апеллятив", але він нам видається непридатним, бо широко функціонує з семантикою "загальна назва". В.І.Сімогич на позначення слів, що вживаються для вираження ввічливості, використовував термін "титул". Як бачимо, існує необхідність введення спеціального терміна на позначення лексем, що функціонують у ролі звертання для вираження почуття поваги, шани, ввічливого ставлення адресанта до адресата. Оскільки мовно-етикетні засоби вираження ввічливості кваліфікуються як гонорифічні, то цей термін можна назвати відповідно "гоноративом". Ним будемо позначати також слова і словосполучення, що називають особу в ситуації рекомендуванню, констатації якогось факту, пов'язаного з даною особою.

Як і кожний лексичний ярус мови, та група слів, що виконує функцію гоноративів, становить певну систему зі специфічною організацією її елементів. "Системна пов'язаність елементів спостерігається в колі будь-якої лексико-семантичної групи слів, однак більш виразно вона виступає при вивченні макрогруп. Зв'язуваними ланками між ними виступають периферійні лексеми, які нерідко водночас тяжіють до різних груп"². У дисертації досліджуються загальні тенденції розвитку цих груп лексико-семантичних одиниць, які становлять систему гоноративів у давньоруській, староукраїнській і сучасній періоди розвитку української мови. Лексичні засоби вираження ввічливості диференціюються на два типи: світські та духовні. У монографії досліджуються тільки світські звертання.

¹ Проничев В.П. Обращение и понятие /на материале сербохорватского и русского языков/ // Вестник ЛГУ, № 20. История. Язык. Литература. - Вып.4. - Л., 1968. - С.120.

² Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. - К., 1992. - С.7.

Третій розділ дисертації має три параграфи. У першому параграфі зивчаються гоноративи доби Київської Русі XI-XIII століть. Тоді найпоширенішим звертанням виступала лексема братъ, тобто слово на позначення особи, спорідненої кровними узами по батькові й по матері: Володимѣрь (ж) князь сотьсоуеъси немощь тѣла своего. и нача слати ко братоу своему Мъстиславоу. тако река. братъ видишь мою немощь /ЛГВ 897-898/. Етикетну функцію лексема братъ виконує тоді, коли сема цього слова "кровна спорідненість" переноситься на осіб, які цією властивістю не наділені. Тим самим досягається ефект довіри, близькості, глибшого розуміння: Рюрикъ же поча слати ко Стославоу поноуживама его. река емоу братъ и сватоу. Намъ было. сего оу Ба просити /ЛК 654/. Гоноратив братъ у формі множини братѣ був досить поширеним звертанням до соратників, членів свого племені: первое придоша на гра(д) Перемшля. и пришедши же Володиславоу ко градуу и ре(ч) имъ [перемшлянам] братѣ почто смиллетеса /ЛГВ 724/.

Термін на означення родинного зв'язку оунь /оунь/ в етикетній функції зустрічається, як правило, стосовно старшої особи: и рекоу ти ми боуди оунь ти ми братъ и старѣи /СБГ 44/. Лексема сунь /сунь/ у давньоруських пам'ятках представлена в мовно-етикетній функції при звертанні до осіб молодших за віком чи соціальним статусом: Стослав .. ре(ч) оунь люба моя братѣна. и сунь и моужь земли Рускоѣ. даль ми Бѣ притомити поганя /ЛК 645/. Терміни спорідненості стосовно осіб жіночої статі дѣчи /дѣчи/. мати. сестра. тет(ь)ка в етикетній ролі в обстежених матеріалах не зустрічалися, хоч вони, очевидно, вживалися також у ролі гоноративів.

Крім термінів спорідненості та свояцтва, в мові XI-XIII ст.ст. були поширені гоноративи = звертання за ознакою соціального статусу, передусім це стосувалося титулу князя: Мъстиславъ же великою похвалоу стнори Данилови. и дары емоу дасть великия и конь свои борзны сивыи. и ре(ч) емоу поиди княздо в Володимерь. а азъ поидоу в Половци /ЛГВ 735/.

Власне гоноративом в давньоруській мові була лексема господинь /у формі кличного відмінка - господинца/: Мъстислав же ре(ч) сп(с)поу брата своего. г(с)динца рши братоу. како Боу любу и тобѣ /ЛГВ 902/. Гоноратив господинь вживався і при звертанні до батька: Оуви мнѣ свѣте очю моею снѣганис и заре лица моего ..

овуви мнѣ оче и гнѣ мои /СБГ 44/. Ефект посиленої звичливості досягався вживанням з гоноративом г(с)нѣ лексеми ѡцѣ в етикетній ролі: и посла /Володимир/ ко Всеволодоу. ко оуеви своємоу в Соуддаль. и молѣса ємоу ѡче г(с)нѣ. оудержи Галичь подо мноу /ЛК 667/. При звертанні до брата гоноратив г(с)нѣ виступав і в постпозиції, і в препозиції до лексеми братѣ.

Така форма гоноративу як ім"я по батькові /дуже рідко - й по матері/ в давньоруську добу була насамперед засобом ідентифікації особи: [книзи] совокупившса :Арославици. Изѣславъ. Стославъ. Всеволодъ /ЛБЛ 181/; Присла Юри Двоичъ посоль свои /ЛГВ 911/.

Як бачимо, у період X-XIII ст.ст. лексичні засоби мовного етикету були відносно нечисленими.

Другий параграф третього розділу дисертації присвячено староукраїнським гоноративам. У старій Україні XIV-XVIII століть тією чи іншою мірою зберігається традиція X-XIII ст.ст. Продовжували активно функціонувати як гоноративи слова з лексико-семантичної групи термінів спорідненості та свояцтва. Збереглася й утвердилась етикетність лексеми братѣ, /братіє, братія/: миша(л) бучатски панъ и староста галицкии. посоль и братѣ нашъ милый /1433 Р 123/. Щодо інших термінів спорідненості та свояцтва - отецъ /отцѣ, отци/, мати, сннѣ, дочка, дщерѣ, сестра, - то в етикетній функції вони були менше вживаними. Чим віддаленіші свояки - кум, сват, шагер, - тим більшої кількості формул звичливості вимагалось при звертанні до них.

Крім термінів спорідненості та свояцтва, в староукраїнській мові продовжував функціонувати давньоруський гоноратив господици, стосовно осіб жіночої статі - госпожа /госпожда/, а також господарѣ /варіанти - господарь, оснодарь/, господариня. Починаючи з XIV ст. у пам"ятках української мови виступає гонорифічна лексема панѣ /стосовно осіб жіночої статі - пані/ . Запропоновано кілька етимологій цього слова. Найбільш переконливим видається пояснення походження лексеми, висунуте в найновішому етимологічному словнику слов"янських мов. Слово є продовженням праслов"янського діалектного утворення *stapъ *stapъ /пор.старочеське hrpa = rap /;корінь - індоевропейський: *stap - "охороняти, стерегти" /ЗСНД VII 197-198/. Важко сказати, чи наше слово питоме, чи запозичене з польської мови. Автор "Етимологического

словаря славянських мов" серед континуантів праслов'янського *st-rapъ українського відповідника не подають.

Слово пань функціонувало в етикетній ролі як засіб іменування осіб високого соціального статусу - представників привілейованих верств феодального суспільства - монархів, феодалів-землевласників, представників адміністративної влади: и на то свѣдци, пань дмтръ. // пань пстръ. пан судивои /1349 Р 4/; Ми кнзъ семень ѡлкса(н)дрови(ч) дали есмо съдузъ навсму пану се(н)ку съкипорю село наше тулины /1457-1466/; Вольможный и милостивый пане воевода Новгородскій /1595 АЗР Гр 95 ; Лист Київського митрополита Михайла Рогози/.

Гоноратив пань вживався не тільки при назвах посадових осіб, але й при найменуванні органів управління, що сприймалися як персоналізовані суб'єкти: Мой ласкавый пане асауле полкорный и пане вряде мѣский. /1683 АП 12/. Функціональна доцільність сприяла тому, що врешті звертання пане вряде починає замінюватися звертанням до осіб у множині. Найперше слід відзначити заміну формою множини гоноративу пань - панове: будте милостиве, панове вряде, прошу о милости без болшей трудности /1716 АП 245/. Водночас гоноратив панове вимагав узгодження з сусіднім членом цього звертання як до зібрання осіб, що становлять цей орган управління: Панове врядовіе /1728 АП 348/.

У кінці ХІУ - на початку ХУ ст. з'являється мовно-етикетна формула ваша /твоя/ милость /д.-р. милость "милість, милосердя", ласка, "поблагливість", "жалість, співчуття" - СДРЯ Гр 530-У, яка тривалий час функціонувала в ролі найпоширенішого гоноративу, в тому числі в непрямих відмінках его, ей /ей/, их милость і под. Згодом ця формула зредукувалася до таких форм: ваша мость, ваш мость, вашности, вашецъ, мосні пан і под. Деякі з них набували фамільярного відтінку. У староукраїнській мові функціонували гоноративи ясность, ясневельможность, що разом із займенниковою формою ваша /твоя/ утворювали досить поширені мовно-етикетні формули. Гоноративи ваше /твоє/ величество, сиятельство, благородіе і под. засвоєні, очевидно, з російського мовного етикету в ХУІ ст.

Крім вищеназваних формул, у староукраїнській мові в ролі звертання функціонувала значна група гоноративів типу приятель, друга, добратиме, товаришу. Гоноратив товариш вживався в сере-

довіші людей, яких об'єднувала певна опільність соціального, майнового статусу. Лексема товариство позначає збірне поняття осіб, що іменувалися панами: За відомом и по указу его милости Василя Савича, полковника.. з притомністю товариства, Хведора Балаклийца, атамана куреня Ябдуновского, Петра Лунского, .. ставши Микита Коваленко из женою, жители Денисовские, ускаржали на Матіа Тумченка .. в таковий цел мовячи: Пане сотнику и ви товариство /1713 АП 249/. Очевидно, звідси бере початок така форма звертання, як панове товариство.

Мовно-етикетну функцію в староукраїнській мові виконувала також лексема добробій /стосовно осіб жіночої статі - добробійка/, що в ролі гоноративу засвідчується дещо пізніше, ніж лексема пань. Прозора будова слова добробій ясно вказує на його етимологію. Вживання цієї лексеми в мовно-етикетній функції відоме з текстів ХУІ ст. У структурі багатокomпонентного звертання гоноративи добробій, добробійка з означеннями і без них передували формулі его милость пань, ви милость пань і под. Староукраїнська мова засвідчує також звертання людц. Очевидно, у цей час функціонувало звертання люди добрий /добрий/.

У ХІУ-ХУІІІ ст.ст. продовжується традиція ідентифікації особи за іменем по батькові: Мы кня(э) дмитрий. цльгьрпови(ч). чинимъ знамени(т) /1388 Р 43/; Се азъ .. князь ан(д)ре(и) влади-мирови(ч) /1446 - 154/; Биль намъ чоломъ староста Луцкій, князь Федоръ Михайловичъ Чорторійский /1526 Арх.ДЗР I/1 3/; На вряде нашомъ обопломъ, .. ставши очевисто Данило Кценъко, мелникъ и атаманъ гурбанский, посподу з Даниломъ Андрѣвичомъ Криворучченкомъ /!/ /1690 АП 433/; Высокомылостьвая государина, сестрице Пелагья Семеновна! /1771 ПЛ 136; Лизогуб Яків Семенович - до сестри/. Щоправда, у грамотах ХІУ-ХУ ст.ст. зустрічаються випадки, коли важко з точністю визначити, чи йдеться про ім'я по батькові, чи про прізвище /прізвище/. І лише у тричленних ідентифікаторах особи "серединний" член є ім'ям по батькові. Як підкреслюють дослідники, "давньоруська традиція ідентифікації особи за батьком дуже довго трималася в середовищі заможних українських родин"¹.

¹ Німчук В.В., Яковенко Н.М. Підкоморські книги Правобережної України кінця ХУІ - першої половини ХУІІІ ст. // Книга Київсько-го підкоморського суду /1584-1644/. - К., 1991. - С.53.

Загалом, у староукраїнській мові спостерігається значна кількість різноманітних лексичних засобів для вираження відносин ввічливості.

У третьому параграфі третього розділу дисертації аналізуються гоноративи сучасної української літературної мови. Як і в попередні часи, в сучасній мові у функції гоноративів активно використовуються терміни спорідненості та свояцтва. Аналіз цієї групи лексики здійснюється з погляду реалізації поняття етикету, тобто якою мірою лексеми цієї термінологічної групи позначають не стільки споріднених осіб, скільки друзів, близьких духовно людей. Одним із найчастіш уживаних таких номенів при звертанні до сторонньої особи чоловічої статі, а також у формі множини - до однодумців, співвітчизників, виступає лексема брат /брати/: "Ходім, ходім, отамане, Батьку ти мій, брате, Мій єдиний! .." /Т.Шевченко/; А поки те буде, Любітеся, брати мої /Т.Шевченко/.

Аналогічну до слова брат етикетну функцію виконує лексема сестра: - Здорова була, сестро! - Десь поблизу біляці віталися з словачками /О.Гончар/. Досить часто вживаними є звертання до великих мас народу у формі множини брати і сестри: Любі брати і сестри, українці! /В.Липківський/.

Щодо номенів спорідненості батько, мати, то вони використовуються як гоноративи до старших чоловіків, жінок, котрим засвідчують у такий спосіб шану, повагу, або від яких відчувають залежність. У роботі зазначається, що в карпатських говорах ввічливим звертанням до матері є форма мамко, а не мамо. Лексеми сиц, дочка виконують етикетну функцію звертання в мові старших людей до молодших осіб відповідно чоловічої і жіночої статі. Для вираження поваги до старих людей з боку молодших використовуються такі терміни свояцтва, як дід, баба, як правило, в пестливих варіантах дідусю, бабусю і под. У роботі аналізуються також терміни спорідненості та свояцтва тітка, дядько і деякі інші. Загалом, одиниці лексико-семантичної групи спорідненості та свояцтва розширили діапазон етикетного вживання. Особливість гоноративів цієї групи є численні деривати-демінутиви.

Крім номенів спорідненості та свояцтва в українській літературній мові ХІХ ст. у ролі гоноративів функціонували деякі лексеми та мовно-етикетні формули давньоруського та староукраїнського періодів; господин, мосьяно, васнці. Особливі гоноратив-

ні формули вживаються і тепер стосовно осіб королівської крові та найвищих урядових достойників: Йї Високість принцеса-цесарівна Анна, дочка Йї Величності Королеви Великобританії Єлизавети Йї-Йї; а також у звертанні до президентів: "Ваша Ексцеленція!".

У сучасній українській літературній мові мало свої особливості функціонування гоноративів пан /панове/, пані, панна. Ці гоноративи були обов'язковим засобом вираження ввічливості у минулому столітті. Як відомо, зміна суспільного ладу, що відбулась унаслідок революційних подій 1917 р., призвела до зміни системи звертань. Насильне введення радянського мовного етикету витіснило наші історичні гоноративи. Однак після падіння тоталітарного режиму й проголошення України незалежною державою традиційні звертання у внутрішній соціолінгвістичній ситуації знову оживають і починають активно функціонувати.

Щодо відновлення гоноративів пан /панове/, пані як офіційних форм звертання в суспільстві спостерігається три тенденції:

1/ абсолютне неприйняття;

2/ допустимість вибіркового вживання до осіб певного статусу;

3/ цілковите схвалення.

Ми поділяємо ту думку, що без слів типу пан /панове/, пані в цивілізованому суспільстві не обійтися. У них вияв поваги, а не соціального розшарування. Все ширших прав здобувають гоноративи добродій /добродію/, добродійка.

У новоукраїнській літературній мові непросту історію мають гоноративи товариш /товариші/, товаришко. У радянський час вони були основною формою звертання. У наш час, коли повертаються в активний ужиток традиційні гоноративи пан /панове/, пані, добродій /добродію/, добродійка, лексема товариш залишається як форма звертання здебільшого в середовищі людей старшого віку та носіїв старої ідеології. У нових соціально-економічних умовах гоноратив товариш різко знижує свій статус. Можна передбачати, що в майбутньому він відійде на периферію системного поля гоноративів, які функціонуватимуть в українській мові.

У дисертації аналізуються також гоноративи громадянин, друг /друзі/, люди добрі, чоловіче добрий, жінко добра. Дакться поради щодо вживання "дієслівних форм ввічливості": "Вибачте, де розміщений..", "Будьте ласкаві, передайте..".

У сучасній українській мові одним із найпоширеніших способів привертання уваги є ввічливе звертання на ім'я та по батькові. Як бачимо, ця традиція не переривається з часів Київської Русі. І все ж існує хибна думка, ніби це чужинський спосіб звертання. Очевидно, коли в мові активно функціонували гоноративи пан /панове/, пані, добродій /добродію/, добродійка, звертання на ім'я та по батькові мало менше функціональне навантаження. Знову ж таки, коли ці звертання під впливом відомих подій були витіснені з ужитку і цілковито панували гоноративи товариш /товариші/, товаришка, офіційність яких створювала психологічний дискомфорт у міжособистісних відносинах, тоді активізувалися звертання на ім'я та по батькові; можливо, не без впливу російської мови. Але твердити, що українцям такі звертання не властиві, принаймні з історикомовного погляду, некоректно.

У висновках зазначається, що мовний етикет як частина загального етикету посідає важливе місце в національній культурі. У його складі чітко окреслюються дві системи вираження гоноративності - граматичні /лексико-граматичні/ та лексичні засоби передачі поваги до особи чи колективу. Потреба виразити ставлення до співрозмовника та оточення була тим визначальним стимулом, що сприяв виробленню етикетно-гонорифічних функцій у певних граматичних форм /займенників і дієслів/ та розвитку гонорифічної семантики в лексичних елементах.

Історія українських засобів ввічливості, особливо слів-гоноративів, свідчить про значну залежність функціонування їх від суспільно-політичних умов /пор. історію гоноративів добродій, пан/, що створює часом навіть можливість державного декретування гонорифічної лексики /товариш/. Граматичні /лексико-граматичні/ та лексичні засоби гоноративності перебувають у певному зв'язку.

У писемних пам'ятках східних слов'ян доби Київської Русі - текстах XI-XIII ст.ст. - граматичних засобів передачі гоноративності не виявлено. Формування граматичних засобів вираження ввічливості відбувалось пізніше, за ускладнення суспільних відносин та етикету, посилення контактів з іншими народами Європи. Для цього використано опозиції в системі займенників та дієслів 1-ї, 2-ї та 3-ї особи. Живання займенника 2-ї особи множини Ви при референтній співвіднесеності з одиничним адресатом, 1-ю особою

однини, стало одним із найпоширеніших засобів вираження ввічливості приблизно з кінця ХІУ ст. /перша виявлена фіксація - 1392-1393 рр./. Використання форми множини 2-ї особи займенника та дієслова в значенні однини було свідченням посилення вияву поваги до іншої особи. Ввічливе Ви та відповідна форма дієслова є стійкою традицією мовної культури, крім української, багатьох інших слов'янських /білоруської, російської, словацької, чеської/ і неслов'янських /французької, англійської тощо/ мов.

Відносно пізно - приблизно з ХІХ ст. - в українській мові спостерігається опозиція в системі 3-ї особи як засіб гоноративності. Однак таке вираження ввічливості міцно не утвердилося й нині функціонує в розмовній мові та діалектному мовленні. Так зване авторське ми засвідчується з ХІ ст.

На кінець староукраїнського періоду основні граматичні засоби вираження ввічливості в системі українського мовного етикету були сформовані й усталені.

За свідченням пам'яток ХІ-ХІІІ ст.ст., у функції гоноративів найраніше почали використовуватися терміни спорідненості та свояцтва отць, братъ, а також номен на позначення соціального статусу - князь, згодом з'явився етикетний гоноратив господиць, за допомогою якого виражалася шана, повага до старшої особи, до батька зокрема. Найпоширенішою лексемою-гоноративом у добу Київської Русі було звертання брате, яке вживалося стосовно неспоріднених між собою осіб, що свідчило про набуття лексемою братъ етикетних функцій. Це слово як гоноратив використовується й понині.

У староукраїнський період ХІУ-ХУІІІ ст.ст. ще певний час використовувався гоноратив господиць /госпожа/, але з ХІУ-ХУ ст.ст. цю функцію перебирають на себе гоноративи пань /панове/, пані, а також добродѣй /добродѣй/, добродѣйка. Очевидно, зазначені гоноративи в нашій мові набули поширення в результаті її контактів із польською мовою, яка в свою чергу взаємодіяла з чеською. Певний час гоноративи господиць, пань, добродѣй /також відповідні звертання до осіб жіночої статі й у формі множини/ функціонували у мові паралельно, взаємно заступаючи один одного. Згодом гоноративи пань, добродѣй утверджуються в ролі світських звертань, а гоноратив господиць залишається в конфесійній сфері, яка є най-

консервативнішою щодо збереження архаїчних елементів. Звертання brate стає дружньо-довірливим, а вираз запанібрата набуває фамільярного значення. У староукраїнську добу функціонувало багато інших лексем у ролі ввічливих звертань, серед яких особливу стійкість виявив гоноратив товариць. Важливим засобом вираження ввічливості в цей період були формули ваша величність, ваше велицтво і под., що з'явилися, очевидно, під впливом російської мови.

На зламі епох, у нових суспільно-політичних умовах 20-80-х рр. ХХ ст., традиційні гоноративи пан, добродій /також відповідні звертання до осіб жіночої статі й у формі множини/ у внутрішній соціолінгвістичній ситуації радянського періоду витісняються в пасив, залишаючись, однак, в активному вжитку в українців поза межами країн так званого "соціалістичного табору" та при звертанні до громадян капіталістичних країн. У міжособистісних контактах усередині країни як офіційні гоноративи функціонували лексеми товариш /товариші/, товаришка. Тепер спостерігається тенденція до відновлення традиційної системи звертань в Україні, зокрема, до активного використання гоноративів пан /панове/, пані та добродій /добродіі/, добродійка.

Поширеним способом звертання уваги протягом усього періоду розвитку української мови є звертання на ім'я та по батькові, що безперервно засвідчують писемні джерела XI-XX ст.ст.

Кількість виражальних засобів ввічливості в епоху Київської Русі була відносно невелика. Староукраїнська доба відзначається посиленням формування лексичних мовно-етикетних засобів, залученням у сферу вираження гоноративності значної кількості слів. На кінець староукраїнського періоду система засобів вираження ввічливості українського мовного етикету була вже повністю сформована, незважаючи на несприятливі суспільно-політичні умови.

У XIX-XX ст.ст. у зв'язку з відомими суспільно-політичними умовами українська літературна мова втратила значну кількість староукраїнських мовно-етикетних елементів, що функціонували в ролі звертань. Загалом, зазнавши деякого спрощення, обов'язковими засобами вираження ввічливості у функції звертання залишається певна кількість лексем повнозначної семантики, зокрема, пан /панове/, пані, товариш /товариші/, товаришка, добродій /добродіі/, добродійка, які в потрібних випадках супроводжуються

гонорифічними означеннями шановний, вельмишановний, високоповажний, високоповажаний, дорогий і под.

Сучасні засоби вираження ввічливості в нашій літературній мові та говорах /як лексичні, так і граматичні/, багаті й адекватні таким засобам в інших мовах, а український мовний етикет упродовж усієї історії органічно вписується в європейську культуру спілкування.

Список умовних скорочень використаних джерел

- AЗР - Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. - СПб., 1846-1853. - Т.1-5.
- АП - Книги третье мѣские Ператинокіе, споряженіе .. в року 1683 // Стороженки: Фамиліа. арх. - Київ, 1908. - Т.6.
- Арх.ЮЗР - Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссией по разбору древних актов. - Киев, 1859-1914. - Ч.1-8.
- AУМ - Атлас української мови. - Т.2. - К.: Наук.думка, 1988.
- ВК - Вечірній Київ.
- Гал. - Галатовський І. Ключ розуміння /Підг. до вид. І.П.Чепіга. - К.: Наук.думка, 1985.
- ДМВН - Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. /Підг. до вид.В.В.Німчук та ін. - К.: Наук.думка, 1981.
- Изб.1076 - Изборник 1076 г. /Изд.подг.В.С.Гольштенко и др. - М.: Наука, 1965.
- КПШ - Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. - К.: Час, 1991.
- ЛГВ - Галицько-Волинський літопис // Ипатьевская летопись.-2-е изд. - СПб., 1908. - С.715-938. - Полное собр.рус.летописей. - Т.2.
- ЛК - Київський літопис // Ипатьевская летопись. - 2-е изд. - СПб., 1908. - С.284-715. - Там же.
- ПВМ - Повесть временных лет // Лаврентьевская летопись. - 2-е изд. - Л.: Изд-во АН СССР, 1926. - Полное собр.рус.летописей. - Т.1.- Вып.1.

- ПЛ - Приватні листи ХУІІІ ст. /Підг. до вид. В.А.Передриєнко. - К.: Наук. думка, 1987.
- Р - Южнорусские грамоты /Собр. Влад. Розовым. - Киев, 1917. - Т.1.
- Розм. - Розмовник ХУІ ст.: Рукопис /зберігається в Національній бібліотеці в Парижі. - Slav. № 7. - /мікрофільм/.
- СБГ - Съказани е. и страсть и похвала .. бориса. и глѣба // Успенский сборник ХІІ-ХІІІ вв. /Изд. подг. О.А.Князевская и др.; Под ред. С.И.Коткова. - М.: Наука, 1971. - С.43-58.
- СДРЯ - Словарь древнерусского языка /ХІ-ХІУ вв./ /Гл. ред. И.А.Аванесов. - М.: Рус. язык, 1991. - Т.Ч.
- ЭСЯ - Этимологический словарь славянских языков: Прасл. лекс. фонд / Под ред. О.Н.Трубачева. - М.: Наука. - Вып. УІ, 1980.

Основні положення дисертації викладено в публікаціях:

1. Культура мови в Японії // Культура слова. - Вип.27. - К.: Наук. думка, 1984. - С.57-62.
2. Про найуживаніші форми мовного етикету // Культура слова. - Вип.33. - К.: Наук. думка, 1987. - С.79-82.
3. "Доброго Вам здоров'я!" // Українська мова і література в школі, 1987. - № 6. - С.65-67.
4. Формули мовного етикету у північних говорах України // Проблеми української діалектології на сучасному етапі: Тези доповідей і повідомлень. - Житомир, 1990. - С.61-62.
5. Історія граматичних засобів вираження ввічливості в українській мові // Мовознавство, 1993. - № 2. - С.55-63.

Дука

Підписано до друку 20993 Формат 60x84 1/16
Ум. друк. арк. 0,9 Обл. вид. арк. 1,0
Тираж 100. Зам. 642 1993 р. Безплатний

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України АН України
Київ-1, Грушевського, 4

388273

AB 27.835